

# Les llengües de la Itàlia antiga com a substrat

IGNASI-XAVIER ADIEGO LAJARA  
Universitat de Barcelona

## 1. INTRODUCCIÓ

El recurs al substrat de les llengües de la Itàlia antiga a l'hora d'emplenar el buit del llatí al romanç és sens dubte tan incòmode com necessari, i ha estat objecte d'enceses discussions entre els romanistes que a un indoeuropeista com jo no li sorprenen en absolut, perquè també nosaltres tenim els «nostres» substrats, encara més nebulosos, i fins i tot, imaginaris que els que els romanistes tenen a llur abast. No és la meua intenció replantejar aquí la qüestió des de dintre de la romanística i amb els arguments i contraarguments que els romanistes empren, per a la qual cosa em manca la competència imprescindible. Sí crec, però, que com a estudiós de les llengües de la Itàlia antiga puc donar la meua visió des del vessant exclusiu d'aquestes, i crec, modestament, que tal aportació podrà ser d'algun interès, perquè és evident que, si com sembla passar en alguns casos que comentaré, les dades utilitzades pels romanistes són obsoletes, incompletes o fins i tot errònies, estarem negant la major i no caldrà esmerçar més temps en debats viciats en llur origen. I és que tinc la impressió que alguns dels exemples d'influència dels substrats de la Itàlia antiga debatuts *ad nauseam* que encara poblen les publicacions de lingüística romànica són el fruit de la perpetuació de propostes molt reculades en el temps que semblen haver assolit vida pròpia dins de la romanística, i hi gaudeixen de bona salut, mentre que en el seu àmbit natural anaven enveïllint. I fins i tot és possible que ens trobem amb el cas contrari, com veurem: propostes que han perdut vitalitat en el si de la lingüística romànica tal vegada ressuscitarien a la vista de les novetats produïdes en l'estudi de les llengües de la Itàlia antiga.

Abans de començar, però, un breu repàs de tres casos concrets i ben coneguts, vull deixar constància que el que aquí oferiré és la meua visió personal, que de cap manera s'ha de prendre com a canònica. Justament un dels problemes que ha vi-

ciat les discussions sobre aquesta complexa qüestió és la tendència a rebre com a veritat revelada allò que, situat en el seu context, resulta molt més insegur. No és això cap retret als romanistes, ja que és simplement una mostra d'una tendència, lògica i comprensible, a dipositar una molt generosa dosi de fe en el que ens diuen els especialistes en àmbits que hom no controla, i d'aquest pecat no està lliure cap disciplina científica.

## 2. ELS GRUPS *-ND-*, *-MB-*

Començaré per un dels casos que ha gaudit sempre d'un lloc de privilegi a l'hora de parlar de l'efecte del substrat: el suposat substrat oscoúmbric del pas dels grups consonàntics *-nd-* i *-mb-* a *-nn-*, *-mm-* que observem a alguns dialectes romànics. Ha concitat tants partidaris com detractors i ha tingut curioses derivacions més enllà del domini específic on s'ha volgut fer actuar (l'àrea osca), ja que va portar fins i tot a la coneguda hipòtesi de Menéndez Pidal sobre una possible influència oscoparlant en la configuració dels parlars romànics de la península Ibèrica, on, com sabem, hi són presents aquests tractaments fonètics.

Que en el grup oscoúmbric —que ara preferim anomenar *sabèllic* per donar cabuda a altres llengües que també en formen part<sup>1</sup>— va existir una llei fonètica que convertia els grups consonàntics heretats *mb* i *nd* en *mm* i *nn* (simplificats després a alguns dialectes en *m* i *n*) és un fet indiscutible, recollit a tots els manuals, antics i moderns, d'aquestes llengües. N'hi haurà prou amb recordar conegudes equivalències com osc *úpsannam* = llat. *operandam* on podem veure que el sufix *-nd-* emprat per construir el gerundi en protoitàlic —la fase comuna del llatí i el sabèllic— ha esdevingut *-nn-* en osc. No és, d'entrada, sorprenent, doncs, que la claredat amb què aquesta llei fonètica pot ser detectada en les llengües sabèl·liques hagi donat peu a teories substratistes.

Molt més sorprenent, en canvi, em sembla el fet que aquesta translació directa d'una llei fonètica sabèl·lica al substrat d'alguns dialectes romànics s'hagi fet d'una manera tan, diguem-ne, lleugera, sense aprofundir més en altres informacions que els dialectes sabèl·lics ens forneixen i que, al meu parer, desautoritzen clarament tot intent de vincular ambdós fenòmens. De primer, cal tenir en compte que l'acció d'aquesta llei fonètica s'ha de situar en un passat molt remot, ja que no solament es mostra com plenament acomplerta en la documentació escrita de les llengües sabèl·liques, sinó que, a més, cal atribuir-la a una fase protosabèl·lica,

1. Formen part del grup sabèl·lic, doncs, l'osc, l'umbre, el sud-picè (sobre aquesta llengua vegeu més endavant § 4), el presamnita (una llengua parlada a la Campània abans de l'arribada de la llengua osca), i els abans anomenats «dialectes sabèl·lics»: peligne, marrucí, vestí, mars i volsc, juntament amb altres testimoniatges molt aïllats d'altres llengües. Un corpus actualitzat del grup sabèl·lic es pot trobar a Rix (2002). Vegeu un mapa de la distribució d'aquestes llengües a la fig. 1.

ço és, quan els dialectes sabèllics encara no s'havien diferenciat i expandit, única manera d'explicar que els hagi afectat a tots. I, en segon lloc, i encara més important, aquesta llei sembla *haver deixat de funcionar* en època històrica, ja que veiem sorgir a aquests dialectes sabèllics nous grups *-nd-* i *-mb-* que no pateixen cap mena d'assimilació. Les dades de l'umbre són prou clares, i han estat perfectament establertes per Gerhard Meiser: a través de processos d'assimilació, emergeixen en aquest dialecte els dos grups consonàntics (Meiser 1986). En el cas de l'osc, molt més interessant per als romanistes, ja que sobre aquest sol recaure la responsabilitat d'haver desencadenat aquest canvi en alguns dialectes romànics, les dades són més limitades, però al meu parer suficients per establir que en l'osc històricament documentat *-mb-* i *-nd-* eren grups perfectament «pronunciables» i no sotmesos a processos d'assimilació. En el cas de *mb*, tenim un exemple com *kúmbened*, un verb compost paral·lel al perfet llatí *con-uēnit*. Per a *-nd-*, l'evidència és més difícil d'aconseguir, però en una inscripció publicada molt recentment procedent de Rocca gloriosa, a la Lucània, i escrita en alfabet oscogrec hi trobem el mot  $\pi\omicron\delta\iota\upsilon\mu$ , probablement un préstec llatí, que conserva perfectament el grup consonàntic *-nd-* (Pocetti i Gualtieri, 2001). Malgrat la magresa d'aquestes dades, sembla clar que, a l'hora de crear un compost com *kúmbened* o d'adoptar un préstec com  $\pi\omicron\delta\iota\upsilon\mu$ , la llei fonètica que actuava sobre els grups consonàntics *-nd-* i *-mb-* havia deixat de ser efectiva. Per tant, si suposar una continuïtat entre una llei fonètica que es remunta a una fase prehistòrica protosabèllica i una llei fonètica només documentada més de dos mil anys després ja resulta prou agosarat, l'evidència dels exemples esmentats, que apunta en el sentit que en osc, i també en umbre, els grups consonàntics *-nd-* i *-mb-* havien reaparegut, la fan gairebé inviable.

### 3. LA GORGIA TOSCANA I L'ETRUSC

El segon cas que vull comentar ha gaudit igualment d'un ampli ressò en el marc del debat sobre la influència del substrat en la configuració d'alguns parlars romànics. Es tracta de l'anomenada *gorgia toscana*, l'espitantització de les sordes *-p-*, *-t-*, *-k-* en posició intervocàlica, tant a l'interior de paraula com, per fonètica sintàctica, en posició inicial: *diθo*, *poχo*, *la χasa*, etc. L'àmbit d'aquest fenomen és, com el seu nom indica, la moderna Toscana, que coincideix més o menys amb l'antiga Etrúria; d'aquí que des de fa més d'un segle es vagi postulant que el responsable d'haver desencadenat aquest canvi fonètic sigui un substrat etrusc. Com sol passar amb qualsevol hipòtesi que fa entrar en joc alguna mena de substrat, aquesta ha concitat igual nombre de partidaris i detractors. I, com passava amb els grups consonàntics *-mb-* i *-nd-*, a mesura que avançava el temps, la suposada llengua de substrat, en aquest cas de l'etrusc, ha anat quedant paradoxalment en un

segon pla de la discussió, bo i acceptant acríticament determinades interpretacions del seu sistema fonètic que en realitat són errònies o han estat superades gràcies als progressos en el coneixement d'aquesta llengua. Per sort, en aquest cas es va comptar, far uns quants anys, amb una de les veus més autoritzades a l'àmbit de la lingüística etrusca, Luciano Agostiniani, per tal que digués la seva en un congrés sobre la *gorgia toscana* i el substrat etrusc. Com era d'esperar de qui, a hores d'ara i després de la tràgica desaparició de Helmut Rix, és el més important coneixedor de la llengua etrusca, Agostiniani va assenyalar els errors i insuficiències, des del punt de vista de l'etrusc, dels arguments i contraarguments emprats pels romanistes i per alguns etruscòlegs, i va situar en els límits adients la forma d'abordar la qüestió (Agostiniani, 1983). Recordem que l'origen d'aquesta hipòtesi rau en l'existència en etrusc d'una sèrie d'oclusives aspirades sordes /p<sup>h</sup>/, /t<sup>h</sup>/ i /k<sup>h</sup>/ al costat de les oclusives sordes simples /p/, /t/ i /k/ i en el fet que trobem a la documentació etrusca bastants exemples d'alternances entre sons aspirats i no aspirats, alternances que serien per als substratistes el pòsit sobre el que s'hauria desenvolupat la *gorgia toscana*. D'entrada, és important remarcar, com ho feia Agostiniani, que els sons etruscs en qüestió són oclusives aspirades, no espirants, tot i que aquest no és un obstacle insalvable si tenim en compte que les oclusives aspirades poden esdevenir fàcilment fricatives a les llengües del món (pensem per exemple en l'evolució del grec clàssic al grec modern). La qüestió clau, segons Agostiniani, és si es pot constatar clarament en etrusc una «tendència a l'aspiració» que expliqués l'aparició posterior de la *gorgia toscana*. Del seu repàs exhaustiu dels exemples d'alternances entre oclusives simples i oclusives aspirades, Agostiniani extreu una conclusió negativa: és cert que hi ha exemples en què una oclusiva simple sembla haver estat reemplaçada en diferents casos per una oclusiva aspirada, però hi ha un nombre similar de casos en què el procés és justament el contrari: la forma bàsica sembla que és la que conté l'aspirada i el canvi ha consistit en la pèrdua d'aspiració. Al que arribem, com a màxim, és, consegüentment, a una tendència a la neutralització de l'oposició entre aspirades i no aspirades en etrusc, difícilment interpretable com una base suficient per desencadenar l'anomenada *gorgia toscana*.

Significa, això, que hem de refusar definitivament la participació de l'etrusc com a substrat de la *gorgia toscana*? Crec que no, si en comptes d'entossudir-nos en l'enlluernadora existència d'aspirades en etrusc, ens fixem en un altre fenomen que, a la meua coneixença, no ha estat mai considerat a l'hora de cercar antecedents etruscs per a la *gorgia*. El sistema d'oclusives etrusc consta només de sons sords: la sèrie d'oclusives sordes simples i la sèrie d'oclusives sordes aspirades que hem esmentat abans. Tanmateix, en els últims segles de documentació etrusca trobem un curiós fenomen: en ser transcrits al llatí, trobem que, ocasionalment, les oclusives sordes etrusques *p*, *t*, *k* d'interior de paraula apareixen

transcrites mitjançant els grafemes llatins de les sonores *b*, *d*, *g*: a l'etrusc *titi* es correspon la transcripció llatina *Tidi*; a *παβασα*, *Pabassa*; etc. Helmut Rix ha assestat les bases per a una correcta interpretació d'aquest fet: estariem davant d'una tendència a la lenició (Rix, 1984, p. 207; 2004, p. 947). Altrament dit, caldria suposar que aquestes sordes eren en aquesta posició interior —gairebé sempre intervocàlica— menys tensos i de menor duració que en altres posicions (en començament absolut de paraula, per exemple). Ara bé, la *gorgia toscana* pot ser interpretada simplement com un fenomen de lenició,<sup>2</sup> el que ens permetria establir un possible vincle entre aquests exemples etruscs tardans i la *gorgia*. En tot cas, aquest vincle seria molt tènue, ja que, com se sap, la lenició és un fenomen freqüent a les llengües del món, començant per una bona part dels dialectes romànics; per la qual cosa es pot tractar perfectament de processos independents en etrusc i en els dialectes toscans (cf. Cravens, 1983, p. 120). El que sí que cal remarcar, i em sembla que no s'ha fet, és que la veritable particularitat de la *gorgia toscana* rau en el fet que el resultat de la lenició són espirants sordes, a diferència del que s'escau a altres dialectes romànics, on trobem espirants sonores, i que justament un dels trets característics de la fonologia etrusca és l'absència de fonemes oclusius i fricatiu *sonors*. Potser en aquesta singularitat de l'etrusc caldria cercar l'origen de la *gorgia toscana*.

#### 4. VOCALISME SABÈLLIC I VOCALISME LLATINOVULGAR

El tercer i últim cas que comentaré és el que té un abast més ampli, ja que la influència del substrat no afecta aquí zones concretes del domini romànic, sinó la configuració mateixa del sistema vocàlic en la major part de la Romània. Es tracta del ben conegut desenvolupament de set timbres vocàlics en lloc dels cinc existents en el llatí clàssic, a causa de l'aparició de vocals obertes i tancades, tant en la sèrie palatal com en la velar. Recordem, encara que podrà semblar innecessari, que una gran part de les llengües romàniques permeten reconstruir un sistema llatinovulgar en el qual, d'una banda, les vocals *i*, *u* breus s'han obert i d'altra les vocals *e*, *o* llargues s'han tancat, fins al punt de convergir, paral·lelament, en uns timbres *e*, *o* tancats, diferenciats dels timbres *e*, *o* oberts que procedeixen de les *e*, *o* breus llatines clàssiques:

Llatí clàssic	ī	ĩ	ē	ě	ā	ǣ	ō	ō	ū	ū
Llatí vulgar	i	ɛ	ɛ	a	ɔ	ɔ	u			

2. Així ho remarca Cravens (1983).

Un cop més, la romanística s'ha mostrat clarament dividida sobre l'atribució o no al substrat d'aquesta transformació del sistema vocàlic. Per citar només dos noms cabdals com a representants dels dos extrems de la polèmica, mentre que Lausberg parla, sense embussos, de «sistema itàlic» a l'hora de qualificar el sistema de set timbres, Wartburg, qui, curiosament, sí que acceptava el substrat com a explicació dels altres dos fenòmens que hem vist aquí (l'evolució de *-mb-* i *-nd-* i la *gorgia toscana*), rebutjava contundentment la hipòtesi substratista com a explicació d'aquest vocalisme llatínovulgar.

Com en els altres dos casos, tinc la impressió que, des de la vessant romanista, tant els partidaris com els detractors de la influència del substrat s'han limitat a utilitzar dades que procedeixen d'una bibliografia clarament envellida. Altrament dit, el factor «itàlic» —jo preferiré dir *sabèllic*— va irrompre fa molts anys en la bibliografia romanística i s'hi ha quedat fossilitzat, aliè als progressos de la investigació sobre les llengües de la Itàlia antiga. Per això crec que pot ser útil, per actualitzar el debat, parar esment en el que ara sabem sobre com era el vocalisme sabèllic. I és que en els darrers trenta anys s'ha pogut assolir un quadre que, per bé que inevitablement incomplet tant geogràficament com cronològica, va molt més enllà del que les habitualment nebuloses referències a l'osc, o a un genèric i imprecís «itàlic» que trobem a la bibliografia romanística poden fer pensar.

D'entrada, la referència exclusiva a l'osc que trobem en algunes obres de referència de lingüística romànica i en la bibliografia secundària que n'ha sorgit és conseqüència del fet que, fins fa uns anys, només l'osc presentava unes dades prou clares pel que fa al seu sistema vocàlic, gràcies a les característiques del seu alfabet nacional. En aquest alfabet, manllevat de l'etrusc, existien d'entrada només quatre grafemes per a les vocals —<a>, <e>, <i>, <u>—, que resultaven insuficients per reflectir el sistema vocàlic de la llengua. Per això van ser introduïdes dues noves lletres, convencionalment transcrites mitjançant <í>, <ú>. Deixant de banda irregularitats i canvis específics l'explicació dels quals seria massa prolixa aquí, és clar que la lletra <í> va ser utilitzada per reflectir un timbre vocàlic de *e* tancada, diferent de la *e* oberta, grafiada mitjançant <e>, i diferent també de la *i*, grafiada mitjançant <i>. Tenim en osc, doncs, una sèrie palatal de tres timbres, clarament comparable a l'anomenat per Lausberg «sistema itàlic» del llatí vulgar. Més important encara, en aquest timbre *e* tancat hi confluïren tant les *e* llargues com les *i* breus heretades. Per tant, no solament hi trobem el mateix tipus de distincions tímbriques del «sistema itàlic» del llatí vulgar, sinó també un origen similar per al timbre tancat, sorgit ensems de la tendència a tancar la vocal *e* llarga i de la tendència a obrir la vocal *i* breu. En el cas de les vocals velars, la situació de l'osc ja no és, aparentment, idèntica a la del llatí vulgar, però s'hi apropa molt: l'articulació de la *o* breu i de la *o* llarga era evidentment diferent, de manera que la *o* llarga, molt tancada, va acabar per confluïr —almenys gràficament— amb la *u* breu

i la *u* llarga en un únic grafema <u>. No tenim, en aparença, tres graus d'obertura, però sí l'escissió de *o* en dos timbres lligada al caire originàriament més obert de la *o* breu i més tancat de la *o* llarga. De tota manera, les dades de l'osc són aquí una mica ambigües, i alguns estudiosos, com Meiser, no descarten, a partir de certes irregularitats gràfiques, que la sèrie velar presentés una diferenciació paral·lela a la de la sèrie velar, amb la qual cosa sí tindriem un quadre perfectament comparable al del llatí vulgar.

Actualment, però, sabem que l'osc representa només la punta de l'iceberg. De primer, gràcies als treballs de Rix i Meiser, s'ha pogut aclarir prou bé la situació de l'altra gran llengua —pel que fa al gruix de la documentació— del grup sabèllic, l'umbre.<sup>3</sup> A diferència de l'alfabet osc, l'alfabet nacional umbre no va ser sotmès a cap reforma gràfica per reflectir millor el seu sistema vocàlic, cosa que va donar lloc a oscil·lacions gràfiques que sovint han estat mal interpretades. El mateix problema es va produir quan els umbres van adoptar l'alfabet llatí. Rix i Meiser han palesat, amb arguments convinents, que també l'umbre tenia tres timbres vocàlics palatals. A l'hora d'usar l'alfabet umbre, la vocal intermèdia, de timbre /e/ tancat, es va grafiar adés mitjançant <e>, adés mitjançant <i>, donant lloc a les esmentades oscil·lacions gràfiques. Quan es va adoptar l'alfabet llatí, va persistir la mateixa oscil·lació, però s'hi va afegir una tercera possibilitat, la d'emprar el dígraf <ei> per al mateix so. A la sèrie velar, l'existència d'una única lletra <u> a l'alfabet umbre no permetia grans coses, però en adoptar l'alfabet llatí, la lletra llatina <o> serví per reflectir la vocal *o* oberta, en una manera anàloga a l'ús de <ú> a l'alfabet osc.

Encara més interessant és una altra adquisició, produïda en els darrers vint anys: la del dialecte sud-picè. Aquest dialecte, de gran importància per l'antiguitat de la seva documentació, datable als segles VI i V abans de Crist, només va poder entrar en joc quan es va arribar al complet desxiframent del seu alfabet, dut a terme per Anna Marinetti el 1985.<sup>4</sup> El sud-picè està documentat a algunes localitats del sud del *Picenum*, però també a la *Sabina*, i el fet que ells s'anomenin *safinús* ens fa pensar que és el mateix dialecte que parlaven els sabins, o un del molt proper. Una de les sorpreses que ha comportat el desxiframent de l'escriptura sud-picena és que hi trobem set grafemes vocàlics diferents, un fet insòlit en els alfabetos de la Itàlia antiga: <a>, <e>, <i>, <o>, <ú>, <u>. Més important encara és el fet que les distincions que trobem entre aquests grafemes semblen de caire qualitatiu, de manera que es corresponen, fil per randa, amb les distincions tímbriques de l'anomenat «sistema itàlic» del llatí vulgar. A més, <i> i <ú> semblen reflectir la continuació de *ē*, *ō*, cosa que apunta a una pronúncia més tancada, enfront les

3. Vegeu particularment Rix (1983), Meiser (1986).

4. Marinetti (1985). Sobre el vocalisme del sud-picè, vegeu Adiego (1992).

breus corresponents, grafiades <e>, <o>. Una particularitat remarcable, però, és que, pel que podem deduir de la documentació, malauradament escassa i difícil d'interpretar, no s'ha produït en aquesta llengua l'obertura de les vocals *i*, *u* breus, si més no, no prou per confluïr gràficament amb les llargues tancades, ja que *i*, *u* breus es grafien mitjançant <i>, <u>. En qualsevol cas, la dada que cal retenir és que hi trobem un sistema de set timbres curiosament distingit mitjançant set grafemes diferents.

Deixaré de banda, per manca de temps, altres fites assolides per la recerca en relació amb altres aspectes del vocalisme de les llengües sabèl·liques, com ara l'estudi del sistema gràfic emprat als textos oscos escrits en alfabet grec, o el comportament dels dialectes «menors» (peligne, marrucí, volsc, etc.) que, de tota manera, i només amb alguna excepció —com la del volsc— ratifiquen aquest quadre que hem traçat i que ens duu a les conclusions següents:

1) Com Rix i Meiser han defensat, sembla que podem situar en fase proto-sabèl·lica la tendència a desenvolupar diferències qualitatives d'acord amb el principi que les vocals llargues  $\bar{e}$ ,  $\bar{o}$  es tancaven i les vocals breus  $\check{i}$ ,  $\check{u}$  s'obrien.

2) En sud-picè, ja als segles VI-V el tancament de  $\bar{e}$ ,  $\bar{o}$  és prou evident per ser enregistrat gràficament, propiciant l'existència a l'alfabet sud-picè d'un inventari de set grafemes vocàlics diferents.

3) Uns pocs segles després, quan apareixen documentats l'osc, l'umbre i altres dialectes menors, ens trobem amb una realitat fonètica similar, amb dues particularitats afegides: *a*) en la sèrie palatal, la vocal  $\check{i}$  s'ha obert prou per confluïr tímbricament amb la  $\bar{e}$  tancada, de manera que són grafiades com un mateix so; *b*) en la sèrie velar, en aparença,  $\bar{o}$ ,  $\check{u}$ ,  $\bar{u}$  han confluït en un únic so, però no tenim clar fins a quin punt la situació es veu enterbolida per la grafia. En qualsevol cas, roman evident que aquesta situació pressuposa una articulació de  $\bar{o}$  molt tancada.

4) Veiem, doncs, com, si més no, el fenomen de tancament de les vocals llargues  $\bar{e}$ ,  $\bar{o}$  té un abast cronològic i geogràfic molt gran. Pel que fa a la tendència a obrir la vocal  $\check{i}$ , tot i que no documentada clarament en sud-picè, és evident en gairebé totes les llengües del grup documentades en època posterior, per la qual cosa l'abast geogràfic del fenomen és igualment remarcable.

És cert que la documentació que tenim a l'abast és molt incompleta, tant cronològicament com geogràficament, i que fóra, en conseqüència, agosarat «emplenar buits», però a mi personalment no deixa d'impressionar-me la persistència i extensió d'un tipus d'articulació tan similar a la que després trobem a una gran part del llatí vulgar. De tota manera, cal no treure conclusions precipitades, per tal de no tornar a caure en el mateix error que altres vegades: les dades poden semblar-nos aclaparadores a favor d'una influència del substrat, però cal filar molt prim abans d'acceptar aquesta possibilitat. A tall d'exemple, és cert el que hem dit de l'umbre pel que fa a l'articulació de  $\check{e}$  com *e* oberta i de  $\bar{e}$ ,  $\check{i}$  com *e* tan-



cada, però també és cert que en umbre recent, al voltant del segle II aC, van sorgir, a partir de canvis secundaris, una vocal *e* llarga oberta, introduint-hi una simetria que ens allunya ja de l'anomenat *sistema itàlic*. Caldrà, en un futur, avaluar amb més profunditat les dades i estar atents als progressos de la lingüística sabèllica. Mentrestant, en tot cas, quedem-nos amb una impressió ben clara: quan el llatí va sortir de Roma cap a altres indrets de la península Itàlica, es va trobar amb una sèrie de parlars amb sistemes vocàlics qualitativament molt més rics, i amb comportaments que totalment o en part anticipen el que després podem reconstruir per al llatí vulgar. Àdhuc l'única excepció que podíem adduir fins ara, la de l'etrusc, amb un magre sistema de quatre vocals *a, e, i, u*, mereix ser revisat a la vista de recentíssimes troballes: almenys per a l'etrusc parlat a la zona de Cortona hem de comptar molt possiblement amb tres vocals palatals *i, e, e*, un fet que coneixem des de l'any 2000 gràcies a una important troballa epigràfica, l'anomenada *Tabula Cortonensis*, on les tres vocals són distingides gràficament (Agostiniani-Nicosia 2000).

## 5. CONCLUSIÓ

Com a conclusió d'aquest breu treball, vull reiterar que la meva intenció ha estat simplement replantejar, exclusivament des del vessant sabèllic o etrusc, tres casos característics de possible influència del substrat en la configuració dels dialectes romànics. Més enllà de les meves opinions particulars sobre aquests tres casos, m'importa especialment que hagi quedat palès que convé que els romanistes facin periòdicament una ullada a les possibles novetats que es puguin haver produït en relació amb aquestes possibles llengües de substrat; si no, es corre el risc de debatre sobre dades incompletes o fins i tot errònies i obsoletes.

## REFERENCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Adiego (1992): I.-J. ADIEGO LAJARA, *Protosabelio, osco-umbro, sudpiceno*, Barcelona, PPU, 1992.
- Agostiniani (1983): L. AGOSTINIANI, «Aspirate etrusche e gorgia toscana: valenza delle condizioni fonologiche etrusche», a L. AGOSTINIANI i L. GIANNELLI (ed.), *Fonologia etrusca, fonetica toscana: Il problema del sostrato*, Florència, Olschki, 1983, p. 25-59.
- Agostiniani i Nicosia (2000): L. AGOSTINIANI i F. NICOSIA, *Tabula Cortonensis*, Roma: L'Erma di Bretschneider, 2000.
- Cravens (1983): T. D. CRAVENS, «La gorgia toscana quale indebolimento centro-meridional», a L. AGOSTINIANI i L. GIANNELLI (ed.), *Fonologia etrusca, fonetica toscana: Il problema del sostrato*, Florència: Olschki, 1983, p. 115-121.

- Meiser (1986): G. MEISER, *Lautgeschichte der umbrischen Sprache*, Innsbruck, IBS, 1986.
- Pocetti i Gualtieri (2001): P. POCETTI i M. GUALTIERI, «La Tabula Bronzea di Roccagloriosa», a *Roccagloriosa, II: L'oppidum lucano e il territorio*, Nàpols: Centre Jean Bérard, 2001, p. 187-295.
- Rix (1984): H. RIX, «La scrittura e la lingua», a M. CRISTOFANI (ed.), *Gli etruschi: Una nouva immagine*, Florència: Giunti, 1984 p. 199-227.
- Rix (1983): H. RIX, «Umbro e Proto-Osco-Umbro'», a E. VINEIS (ed.), *Le lingue indoeuropee di frammentaria attestazione = Die indogermanischen Restsprachen*, Pisa: Giardini, 1983, p. 91-107.
- Rix (2002): H. RIX, *Sabellische Texte: Die Texte des Oskischen, Umbrischen und Südpikenischen*, Heidelberg: Carl Winter, 2002.
- Rix (2004): H. RIX, «Etruscan», a R. D. WOODARD (ed.), *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, p. 943-966.

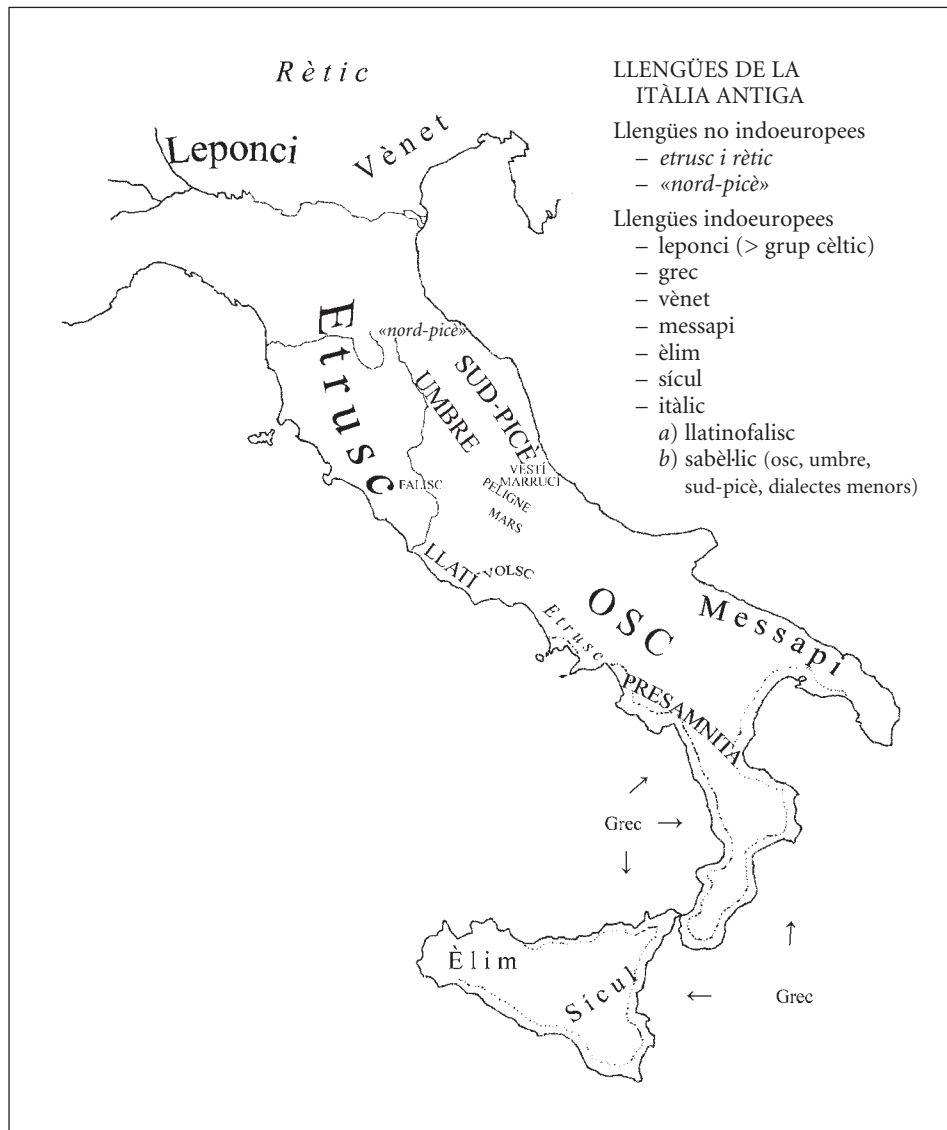


FIGURA 1. Les llengües de la Itàlia antiga